

Kyrkogårdsestetik och ceremonier

av Catharina Nolin

KYRKOGRÅRDEN KOMMER VI ALLA förr eller senare i kontakt med. Hit går vi för att besöka och sköta om familjemedlemmars gravar eller för att se märkliga gravmonument och kända personers gravar. Många kyrkogårdar betraktas idag som kulturhistoriskt värdefulla miljöer, som Kensal Green och Highgate i London, Assistens kirkegård i Köpenhamn och Skogskyrkogården i Stockholm. Några fungerar också som vilken park som helst där folk promenerar och solar. Oavsett hur våra kyrkogårdar ser ut idag och hur vi använder dem, så är de resultat dels av lagar och förordningar, dels av skiftande ideologier och estetiska tankegångar.

1900-talets första decennier är kanske den hittills mest dynamiska period när det gäller de svenska kyrkogårdarna. Mycket har också skrivits om denna tid och tonvikten har som regel legat på reformeringen av begravningsformen, alltså införandet av kremering, och på tillkomsten av skogskyrkogårdar i Sverige.¹ Det var emellertid så mycket mer än kremering som stod på förändringsivrarnas agenda och den estetiska rörelse som eftersträvade förändringar såg inte ensidigt till skogskyrkogården som form, även ett flertal andra kyrkogårdstyper etablerades. I denna artikel vill jag peka på några av den tidens tendenser och förslag till förändringar.

Reformsträvan och tillbakablickande

Begravningsplatserna var alltså omdebatterade och uppmärksammade vid 1900-talets början. Ett av de uppenbara skälen till detta var att det växande invånarantalet i många av landets städer från 1800-talets senare del ledde till fler gravsättningar och att allt större markområden behövde avsättas för begravningsplatser. Ofta var det svårt att finna lämpliga områden i närheten av städerna vilket i

sin tur ledde till längre resor för de anhöriga. Det gällde också att utnyttja marken så effektivt som möjligt. Ett sätt att lösa platsbristen och behovet av stora markområden var att övergå till kremering. Svenska likbränningsföreningen som hade grundats 1882 arbetade för att få till stånd krematorier i landet. 1887 kunde man inviga Sveriges första krematorium, en provisorisk ugn vid den 1827 invigda Norra kyrkogården i Stockholm, som 1909 ersattes av en permanent ugn.² Sveriges andra krematorium ritades av Hans Hedlund och invigdes på Östra begravningsplatsen i Göteborg 1890. Därefter dröjde det till 1921 innan något nytt krematorium tillkom i landet, denna gång i Örebro. Andra praktiska skäl som framhävdes var att jordgravarna med kremering skulle bli färre och då behövde man inte heller göra så många sår i begravningsplatserna i form av ständigt nygrävda gravar. En annan aspekt var den estetiska. De befintliga kyrkogårdarna beskrevs som tröstlösa, fula och oorganiserade, platser som undantagslöst kunde utformas på ett vackrare och bättre sätt. Torsten Stubelius tog Norra kyrkogården i Stockholm som exempel:

”En stämmingslös öde stenöken, utan rumsbegränsning. Ändlösa schackbrädsindelade fält, som till och med lida brist på träd och skylande planteringar. Öfverallt dessa fula kistliknande grafkullar, som störa sinnet, som väcka en känsla af att den döde ligger därinne, ofvan jord, föga skyddad af lösa torfvor. Det är sparsamt med gräsmattor, som åtminstone i någon mån kunde förmedla öfvergången med naturen; mest står marken lika tröstlöst jordsvart som de höga polerade granitvårdar, hvilka öfverallt bryta och irritera landskapets linjer, fritt mot luften som de alltid stå. Det finns knappt ett monument med vacker form och vacker inskrift, få i lämpligt material, inga som lämpats för terrängen än mindre efter monumenten bredvid.

Råast verka själva vårdarna, alla dessa obelisker, afbrutna kolonner och träkorsformer i svart polerad granit, och nu som sista modet de på ena sidan polerade bautastenarna. Värst är kanske den hvita marmorn.”³

Det låg sålunda även starkt värderande åsikter bakom kraven på förnyelse av kyrkogårdskonsten. En del av intresset för kyrkogårdarnas utformning kan spåras i det allmänna sökandet bakåt i tiden, sökandet efter något annat än det som hade tillkommit i slutet av 1800-talet och som präglade stadsmiljöerna i början av 1900-talet. Det är allom bekant att arkitekter och kulturhistoriker från omkring sekelskiftet 1900 riktade stark kritik mot den stilarkitektur som hade dominerat byggandet under framför allt 1800-talets andra hälft. Även tidens hortikulturellt inriktade parker kritiserades hårt. Men om man tittade tillbaka till 1800-talets början så fanns där något värt att uppmärksamma och kanske även ta utgångspunkt i, nämligen de kyrkogårdar som till följd av nya förordningar anlades i städernas utkanter. Då liksom i början av 1900-talet var det städernas växande invånarantal och hygieniska ställningstaganden som låg bakom

kraven på förändringar. Några av de första kyrkogårdarna, som de i Växjö och Linköping, utarbetades av en av introduktörerna av landskapsparken, Fredrik Magnus Piper.⁴ Tanken var inte i första hand att nya kyrkogårdar skulle se ut som dem som tillkommit i början av 1800-talet, utan att man skulle utgå från ett likartat estetiskt tänkande. Tillbakablickandet var endast en mindre del av denna rörelse; först och främst var den framåtblickande och en del av moderniteten.

Inom trädgårdskonsten hade redan i slutet av 1800-talet den så kallade naturparken blivit ett hylat ideal, vilket bland annat märks i offentliga parker som Slottsparken i Malmö, Jönköpings stadspark och Tantolunden i Stockholm.⁵ Nu började denna parksyn även vinna insteg vid gestaltningen av kyrkogårdar, vilket också öppnade för införandet av skogskyrkogårdar. Från 1900-talets början kan man även se ett ökat intresse för den arkitektoniskt gestaltade trädgården, vilket också visar sig i kyrkogårdskonsten. Från 1910-talet började allt fler av landets ledande arkitekter att engagera sig i kyrkogårdsfrågan. Intresset från arkitekternas sida märks inte minst på bidragen till de arkitekttävling-

FIGUR 1. Gravarna på Norra kyrkogården i Stockholm representerade för många arkitekter i början av 1900-talet det dåliga exemplet. Harald Wadsjö använde i sin artikel "Våra kyrkogårdar" i Tidskrift för hembygdsvärd 1922 detta fotografi för att illustrera sina tankegångar. FOTO: Harald Wadsjö. Reprofoto Jessica Lund/Kungl. biblioteket.

ar som anordnades. Det var förvisso prestigefyllt att delta i tävlingar, men här känner man också igen tendensen från trädgårdskonsten i stort; ett flertal arkitekter ville under 1900-talets första decennier gärna positionera sig gentemot trädgårdsmästare och ingenjörer och även arbeta med att gestalta till exempel villaträdgårdar och offentliga parker.

Reformsträvarna inom kyrkogårdsområdet utgjorde en liten grupp personer med likartad syn på många av de då aktuella frågorna. Gemensamt för dem var att de hade tagit intryck av utvecklingen i framför allt Tyskland, antingen genom självsyn eller genom tyska tidskrifter och publikationer. En av de mest uppmärksammade nydanande tyska kyrkogårdar, som ofta refereras till, var Friedhof Ohlsdorf vid Hamburg som arkitekten Johan Wilhelm Cordes anlade efter amerikanska förebilder och som invigdes 1877. En annan – och troligen mera epokgörande – var Münchener Waldfriedhof som arkitekten Hans Grässel anlade 1904–1907.⁶ I denna skogskyrkogård utgjordes stommen av en huvudväg och två ringgator kring vilka övriga delar av begravningsplatsen utformades. Grässel är idag tämligen okänd i Sverige, men han hade genom sin skrift *Über Friedhofanlagen und Grabdenkmale* inflytande även över utvecklingen här i landet. Arkitekten Torsten Stubelius hämtade till exempel långa stycken från denna skrift till sin artikel ”Kyrkogårdskonst” i *Arkitektur* 1914.⁷

Utöver de artiklar och meddelanden som publicerades av Svenska likbränningsföreningen från 1880-talet var stadsombudsmannen Gustav Schlyter i Helsingborg en av de första som skrev om kremation och kyrkogårdar. I artikeln ”Våra kyrkogårdars ersättande med kommunala krematorier. En aktuell kommunpolitisk fråga” publicerad i *Svenska stadsförbundets tidskrift* 1912 lade han ut texten om detta ämne som han betraktade som så angeläget för alla svenska kommuner.⁸ Han hade också av Torsten Stubelius och Sigurd Lewerentz beställt ett uppseendeväckande förslag till krematorium för samma stad, som även presenterades på Baltiska utställningen 1914.⁹ Schlyter ägnade sig huvudsakligen åt de ekonomiska fördelarna med kremation, men snart följde en rad andra texter i vilka ett estetiskt ställningstagande dominerade. Torsten Stubelius inledde sin artikel med att nostalgiskt prisa det tidiga 1800-talets kyrkogårdar för att därefter, som vi redan sett, övergå till att ondgöra

sig över de nutida. Den sista delen av sin artikel ägnade han åt konkreta förslag till hur kyrkogårdar skulle kunna utformas på bästa vis. Han menade att man inte skulle krångla till det genom att dra vägarna så att de fick ”onödiga kurvor”, nej ”tänk på att en snörrät allé med en byggnad i bakgrunden kan vara av präktig verkan”.¹⁰ Stubelius ägnade liksom så många andra stort utrymme åt de enskilda gravarna, men behandlade däremot inte ceremonierna vid graven, även om han ansåg att dessa var nog så viktiga.¹¹

Gustaf Améen skrev i artikeln ”Begravningsplatsers ordnande” i *Svenska kommunaltekniska föreningens handlingar* 1917 om den övergripande gestaltningen: ”Å en välordnad begravningsplats kräves goda rediga huvudtrafikleder, till vilka sluta sig mindre vägar omgivande lagom stora kvarter av skiftande karaktär. Det behöves även öppna platser, som kunna mottaga större folksamlingar, såväl som allmänna planteringar med fredade viloplats för trötta vandrare, platser för monumentala minnesstoder, brunnar o.d.”¹² Améen såg alltså för sig att kyrkogården inte enbart var de dödas viloplats utan även skulle kunna användas som promenadplats. Även Erik Linder uppehöll sig i artikeln ”Kyrkogårdskonstens renässans” i *Svenska stadsförbundets tidskrift* 1917 kring betydelsen av ordning och systematisering: ”Vägsystemet bör, särskilt på större kyrkogårdar, anläggas främst med hänsyn till orienteringens underlättande. En eller två varandra korsande huvudvägar, som utan större vindlingar leda mot någon central plats med gravkapell eller krematorium, samt en eller flera koncentrisk ringvägar med smalare utlöpare till gravkvarteren, torde vara tillräckligt.”¹³ När Améen och Lind skrev detta var redan det praktiska arbetet utifrån dessa principer i full gång, och man kan sålunda se hur teori och praktik gick hand i hand.

Den flitigaste författaren inom området var utan tvekan arkitekten Harald Wadsjö. Hans första verk var boken *Kyrkogårdskonst* som gavs ut av Arkitekturminnesföreningen 1917. Därefter följde artiklar som ”Våra kyrkogårdar” i *Tidskrift för hembygdsvård* 1922 och ”Kyrkogårdskultur” i *Lustgården* 1927. Även för Wadsjö var historien, alltså äldre kyrkogårdar, en väg till framtiden. I likhet med Stubelius uppehöll han sig också i hög utsträckning kring utformningen av de enskilda gravarna och gravkvarteren. Därtill kommer att han presente-

rade egna kyrkogårdsprojekt i *Arkitektur*. Wadsjö skiljer sig från Améen och Lind genom att vara både ideolog och gestaltare.

Artiklar och böcker om begravningsplatser fortsatte att ges ut under 1920-talet, vilket visar hur angeläget ämnet var. Ett flertal nya kyrkogårdar och tävlingsprojekt presenterades under 1910- och 1920-talen också i *Arkitektur* respektive *Byggmästaren*. På Jubileumsutställningen i Göteborg 1923 ingick även en specialutställning om kyrkogårdar, i vilken huvudsakligen nyanlagda eller planerade sådana presenterades. Utställningen visade ett betydligt bredare spektrum av kyrkogårdar än vad som vanligen har presenterats i nyare forskning, här fanns både skogskyrkogårdar och stramt arkitektoniska kyrkogårdar. Till det som ställdes ut hörde generalplaner och fotografier över Skogskyrkogården i Stockholm och Östra kyrkogården i Malmö, liksom förslag till utvidgningar av Rättviks kyrkogård av Lars Israel Wahlman och Solna kyrkogård av Ester Claesson.¹⁴ Jag skall återkomma till några av dessa förslag längre fram.

Det var en sak att i skrift komma med förslag till hur en begravningsplats skulle gestaltas, en annan att i praktiken utföra detta. Skogskyrkogården

i Stockholm är idag utan tvekan den mest uppmärksammade av svenska kyrkogårdar, och dess position som nydanade verk är oomtvistad. Men det tillkom även många andra begravningsplatser under 1910- och 1920-talen i vilka samma nya tankar och ideal är tydliga, men som idag är mindre kända. De flesta var betydligt mindre än Skogskyrkogården. En del tillkom alltså efter tävlingar, men flertalet anlades av en för ändamålet särskilt utsedd arkitekt eller trädgårdsarkitekt. En hel del utgjorde utvidgningar av äldre kyrkogårdar, andra var helt nyanlagda. Alla var inte skogskyrkogårdar, flera var snarare strängt arkitektoniska till formen, andra utgjorde ett slags blandform.

En viktig del i reformarbetet var att skapa en speciell kyrkogårdsstämning, avpassad för både äldre traditioner och nya seder och bruk. Hur gjorde då arkitekterna för att kyrkogårdarna skulle kunna fungera i samklang med de nya ceremonierna? I de tidigare refererade texterna sägs som redan nämnts mycket litet om hur dessa ceremonier skulle fungera i praktiken och hur de skulle infogas i kyrkogårdsmiljöerna. Tack vare de kyrkogårdar som anlades under 1900-talets första decennier kan vi få en uppfattning om hur resultatet blev.

FIGUR 2. Parti av den utvidgning av Rättviks kyrkogård som Lars Israel Wahlman ansvarade för i början av 1920-talet. I förgrunden syns enkla gravmonument placerade direkt i gräsmattan utan några gränser mellan gravarna, i bakgrunden den trädkantade processionsvägen. FOTO: Catharina Nolin 2001.

Begravningens form

Men innan jag går in på de kyrkogårdar som tillkom i början av 1900-talet vill jag ge en tillbakablick till hur begravingar kunde gå till dessförinnan. Den är baserad på den redogörelse Emilie Karlsmo ger i sin avhandling *Rum för avsked. Begravningskapellets arkitektur och konstnärliga utsmyckning i 1900-talets Sverige* (2005). Karlsmo visar mycket tydligt hur begravningsstederna under 1800-talet dels skiftade beroende på klasstillhörighet och lokala traditioner, dels förändrades över tid och med tillkomst bland annat av särskilda begravningskapell. Det vanliga under 1800-talet var att begravingen ägde rum på kyrkogården före söndagens högmässa. Eftersom den döde fanns i hemmet fram till begravingen var det härifrån som processionen med kistan utgick. Under vägen till kyrkogården kunde fler och fler personer ansluta till begravingståget. Vid kyrkogården väntade prästen och klockaren som ledde följet fram till graven, eller gravarna. Det var nämligen inte ovanligt att flera personer skulle begravas samtidigt. Sedan kistorna hade sänkts i gravarna och prästen hade vikt de döda följde högmässa och likpredikan inne i kyrkan. Likpredikan, som blev allt ovanligare ju längre 1800-talet led, innehöll också en levnadsteckning över den döde.¹⁵

Detta väl inarbetade begravningsmönster började brytas upp under 1800-talet, först genom att begravingen förlades till en tidpunkt efter högmässan, därefter till en annan veckodag, vanligen lördagen. De första att ta till sig av denna förändring var det högre samhällsskiktet, därefter följde städernas borgerskap och snart även ett högre samhällsskikt på landsbygden. Men detta var bara början på en rad förändringar. Snart flyttade begravingarna in i kyrkan eller till ett särskilt begravningskapell, och här visade sig klasskillnaderna mycket tydligt. Även i detta fall gick städerna i spetsen, från 1870-talet följt av församlingar på landsbygden. Karlsmo kopplar denna förändring delvis till att kyrkorna vid denna tid började värmas upp, det var till en början också vintertid som jordfästningarna ägde rum inomhus. Till sammanhanget hör att det ännu under 1800-talet var vanligt att både dop och vigslar ägde rum i hemmet eller i prästgården. Det var alltså ingen självklarhet att kyrkan skulle användas för dessa ceremonier. Begravingen i kyrkan var förknippad med kostnader, vil-

ket naturligtvis tydliggjorde klasskillnaderna. Som Karlsmo visar var det inte ovanligt att en torparens jordfästning ägde rum vid graven, en lantbrukares i vapenhuset, hemmansägarens i mittgången och den från ett högre samhällsskikt vid altarringen. Även ståten kring begravingen varierade med klasstillhörighet.¹⁶ De ovan beskrivna förändringarna ägde inte rum samtidigt över hela landet, Emilie Karlsmo klarlägger den komplexitet som var förknippad med begravningsceremonierna. I vissa delar av landet och särskilt på landsbygden levde de äldre traditionerna kvar långt in på 1900-talet.¹⁷

I och med tillkomsten av de nya kyrkogårdarna utanför städerna och så småningom särskilda begravningskapell och att begravingarna alltså sakta men säkert skildes från söndagens högmässa öppnade sig möjligheten – eller till och med nödvändigheten – att göra dessa till självständiga manifestationer med egna ritualer. Begravningsakten utvecklades nu till en social manifestation med sång- och musikslag, kransnedläggning och fanborg av fackföreningar och studentnationer samt efterföljande referat i dagstidningarna.¹⁸ Detta förutsatte värdighet och högtidlighet. Här kommer processionsvägarna, ceremoniplatserna och gravkapellen in i bilden. Redan vid entrén skulle den som närmade sig kyrkogården känna att han eller hon var på väg till en särskild plats, en plats att minnas och sörja. Begravningsföljet skulle kunna göra en värdig entré, kanske följa kistan längs en processionsväg som antingen förde till den kyrka eller det begravningskapell där jordfästningen skulle äga rum eller till en ceremoniplats om det skulle vara en friluftsbegraving. Här ser man alltså en tendens till att på nytt flytta ut begravingarna från kyrkan till kyrkogården. Hur ofta begravingarna har följt detta mönster är dock svårt att få en klar bild av och det förekommer så gott som aldrig idag. Ett annat alternativ var att kistan redan fanns på plats i till exempel ett kapell och att begravningsgästerna såg den först då. Detta är också helt dominerande idag. Det ansågs nödvändigt att separera transportfordon, som likbilar, från de sörjande, därför anlades utöver processionsvägarna även särskilda transport- och bilvägar.¹⁹ Till Stockholms Skogskyrkogård planerade man att frakta likkistorna på spårvagn. Efter begravningsakten kunde de anhöriga och gästerna följa kistan till

graven, om det var jordbegravning. De raka vägarna med eller utan slutmål i en ceremoniplats eller ett kapell var också ett sätt att organisera begravningsplatsen, att göra den lättöverskådlig och välordnad, precis så som efterfrågades av Gustaf Améen och Erik Linder.

Det ceremoniella eller formella i ritualerna kring begravningsakterna kunde ställas mot den privata sfären för de sörjande vid de enskilda gravarna. Det gällde bland annat att ordna för de sörjandes integritet vid gravarna. Ett sätt att lösa detta var att se till att processionsvägar inte inkräktade på gravkvarteren. Här kunde häckar och buskar fungera som avskärmare, så att man från en processionsväg inte kunde se direkt in till intilliggande gravkvarter. Harald Wadsjö exemplifierade i artikeln ”Kyrkogårdskultur” i *Lustgården* 1927 med processionsvägar vid den protestantiska kyrkogården i Rom och Assistens kirkegård i Köpenhamn.²⁰

Arkitektävlingen som idégivande kraft

Tävlingsprogram och presentationer av tävlingsresultaten visar vad beställarna ville ha, vad de ansåg var väsentligt att ta fasta på och i vilken utsträckning de hade tagit till sig av nya idéer. Tävlingsjurymedlemmar hade genom sina val stora möjligheter att påverka utvecklingen. I tävlingsprogrammen till de fyra tävlingar som hölls om kyrkogårdar under 1910- och 1920-talen ingick ceremoniplatser och processionsvägar som självklara inslag.²¹ Man kan naturligtvis fråga sig om de hade blivit etablerade så fort om det inte hade framställts önskemål om dem i tävlingsprogrammen. Det tycks dock inte som om tävlingarna spelade någon roll i detta avseende, de var alltför få till antalet. För trots att det skrevs så pass litet om ceremoniplatser, processionsvägar och honnörsgårdar förefaller de mycket tidigt ha blivit etablerade beståndsdelar i de nya kyrkogårdarna, och redan under 1910-talet finner man dem även på kyrkogårdar som tillkommit utan någon tävling. Däremot har mycket litet skrivits om hur dessa inslag var tänkta att fungera i praktiken. Genom att studera några av de kyrkogårdar som tillkom under den aktuella tiden kan man se vilka typer som utkristalliserades.

Mycket har skrivits om tävlingen om Stockholms Skogskyrkogård 1914–1915, om Gunnar Asplunds

och Sigurd Lewerentz vinnande förslag och deras mångåriga arbete med begravningsplatsen. Men flera av de andra tävlingsbidragen är också värda att studera mera ingående, särskilt vad det gäller ceremoniplatser och processionsvägar, för redan här finner vi början till en etablerad form. I tävlingsprogrammet angavs vad som skulle ingå, såsom begravningskapell och krematorium, mönstergravplats och expeditionsbyggnad, men också för tiden nya inslag som ceremoniplatser och processionsvägar: ”En större plats för avhållande av begravningsceremonier under bar himmel samt en plats för monument, ägnat de dödas minne”.²² Ett exempel är Ester Claessons och Harald Wadsjös bidrag med vilket de erhöll tredje pris i tävlingen.²³ Trädgårdsarkitekten Ester Claesson hade vid tiden för tävlingen nyligen kommit hem efter flera års studier i Tyskland, först hos Joseph Maria Olbrich och därefter hos Paul Schultze-Naumburg, och man kan förutsätta att hon var väl insatt i den senaste utvecklingen inom den tyska kyrkogårdskonsten. Harald Wadsjö var som ovan nämnts en av de mest engagerade i frågan i Sverige. Till skillnad från Lewerentz och Asplund föreslog de att delar av tallskogen skulle tas bort och delvis ersättas med lövträdsplanteringar. Det kan tyckas att de därigenom avvek från vad som angavs i tävlingsprogrammet, men på så sätt kunde de åstadkomma en stram kyrkogård med tydliga konturer. Det mest spektakulära i Claessons och Wadsjös tävlingsförslag var en monumental ”Ehrenfriedhof”, alltså en hederskyrkogård. Denna ärans boning i flera nivåer var tänkt som en byggnad av närmast antikt slag formad av höga klippta häckar. Hederskyrkogården har i detta förslag fått en central placering, likt en station på väg från huvudentrén till det klassiserande gravkapellet.

Även Carl Nilsson och Karl Samuelsson som erhöll andra pris i tävlingen hade infogat en cirkulär kraftfull ceremoniplats ungefär mitt i kyrkogården. Här var dock inte de vägar som ledde fram till ceremoniplatsen lika pregnanta.²⁴ Flera av tävlingsbidragen innehöll för övrigt inslag som gav associationer till antik arkitektur. En ceremoniplats som till formen erinrar om Claessons och Wadsjös ”Ehrenfriedhof” gjorde Sven Markelius i början av 1920-talet till Simrishamns kyrkogård. Den högt belägna kyrkogården med utsikt över Östersjön anknyter med sina häckomgivna gravkvarter till äldre

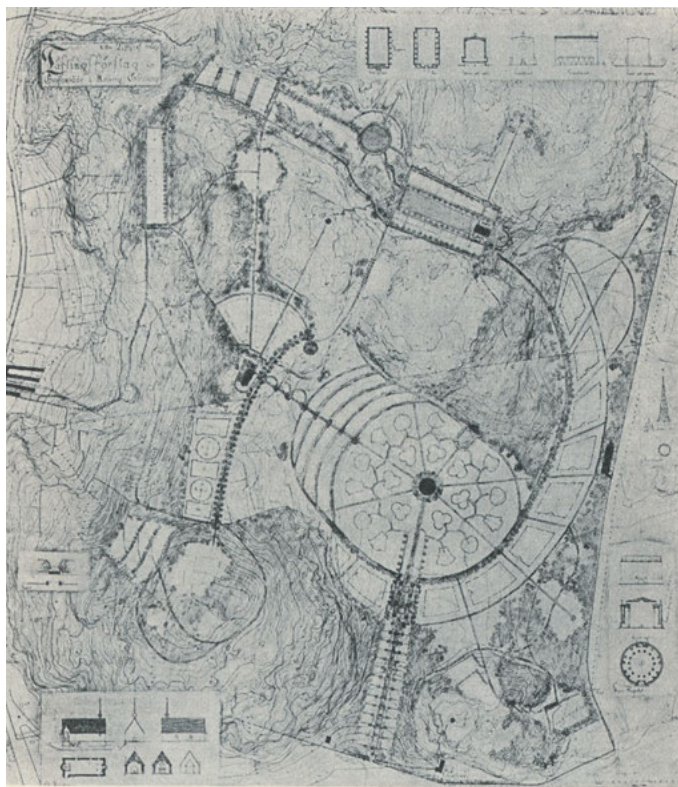
skånska kyrkogårdar. Ceremoniplatsen är förlagd till kyrkogårdens högsta punkt och vägen dit har fått en spänningsfylld och stegrande verkan vilket förstärks av häckarna som kantar vägen fram till ceremoniplatsen. De höga häckarna gör att friluftsbegravningar och andra ceremonier i anslutning till begravingar försiggår i ett slutet rum, medan kyrkogårdens läge å andra sidan gör att ceremoniplatsen utgör ett blickfång för omgivningarna.

Tävlingen om Skogskyrkogården följdes snart av en tävling om Östra begravningsplatsen i Malmö 1916. Enligt prisnämnden hade endast ett fåtal av de 27 tävlande lyckats lösa uppgiften med avseende på platsens säregna karaktär och de riktlinjer som framgick av tävlingsprogrammet. Hit hörde en ”värdig kyrkogårdskaraktär”, samt liksom i Stockholm att planen skulle vara klar och lätt att orientera sig efter och möjlig att genomföra utan några större förändringar i den befintliga terrängen. Den naturliga monumentaliteten i detta skånska jordbrukslandskap skulle alltså utgöra grunden för kyrkogården och gärna ytterligare förstärkas. Trots att tävlingsprogrammet uppmanade till ”kyrkogårdskaraktär” utgjorde många av förslagen det juryn kallade ”begravningsparkanläggningar”, det vill säga man försökte göra den vackert ondulerade slättmarken till skogsmark eller park istället för att ta tillvara dess inneboende karaktär. Det ställdes också stora krav på de tävlande att kunna utföra arbetet på en hög konstnärlig nivå. Prisnämndens kommentarer visar att det inte räckte med ett tävlingsprogram för att få de förslag man önskade. Det skall dock tilläggas att önskemålen om ceremoniplats och processionsväg hade uppnåtts i mycket högre utsträckning.

Sigurd Lewerentz vinnande förslag ”Ås” var ett av de få som ansågs uppfylla de uppställda kraven. Under åren närmast efter tävlingen vidareutvecklade Lewerentz sitt förslag, och en av de bevarade översiktsplanerna visar bland annat en gravgata

som mycket medvetet anknyter till antika nekropoler och gravgator.²⁵ Från huvudentrén kom man först till den mäktiga häckomgivna ceremoniplatsen med den uppmurade katafalken. Därefter passerade man först den trädbevuxta bronsåldershög, som Lewerentz inte bara inkorporerade i kyrkogården utan också genom att komplettera den med ett stort kors gav ett kristet symbolvärde, och därefter några större familjegravar. Först därefter kom man fram till den mäktiga gravgatan vilken skulle kantas av flera större kapell och den med häckar regelbundet indelade kyrkogården. Den monumentala ceremoniplatsen lades något sidordnad i förhållande till både entrén och gravkvarteren, vilket möjliggjorde att friluftsbegravningar kunde hållas under lugna och värdiga former. Samtidigt gjordes den så stor att den måste ha uppfattats som ödslig, ja rentav ogästvänlig, om den inte var fylld av folk, vilket måste ha skett relativt sällan. Det storslagna anslaget till trots underordnades kyrkogården det omgivande kulturlandskapet. Ceremoniplatsen har senare gjorts om till minneslund, säkert av flera olika skäl, men friluftsbegravningar har inte varit så efterfrågade, medan behovet av minneslundar har

FIGUR 3. Anna och Sten Branzells bidrag till tävlingen om Kvibergs kyrkogård i Göteborg. Av ritningen framgår läget för planerade byggnader, som begravningskapell, men också hur arkitekterna tänkte att formella partier skulle infogas i det kuperade kulturlandskapet. Ur Erik Fribergers artikel ”Den nya begravningsplatsen i Göteborg. Idétävling”, Byggmästaren 1927. Reprofoto Jessica Lund/Kungl. biblioteket.

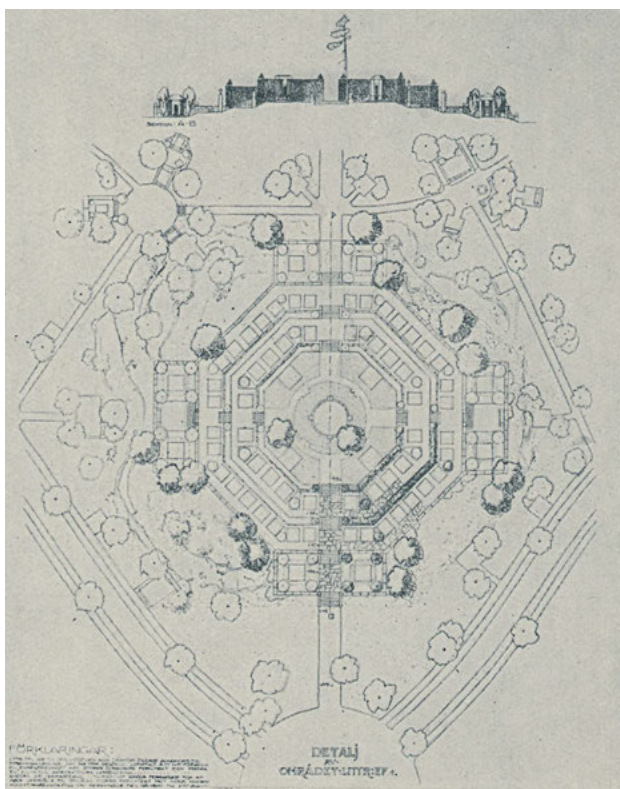

ökat. Förutom skiftande ideal understryker detta förhållande det väl kända faktum att nya seder kan ha svårt att få genomslag hur genomtänkta de i teorin än förefaller att vara, och i detta särskilda fall hur noggrant arkitekterna än hade tänkt ut att begravningarna skulle iscensättas. Många begravningar är idag små familjetillställningar utan behov av eller önskan om en stor manifestation så som den skulle kunna ta sig ut vid en friluftsbegravning. Därtill kommer det oberäknliga svenska klimatet som ytterligare en försvarande faktor.

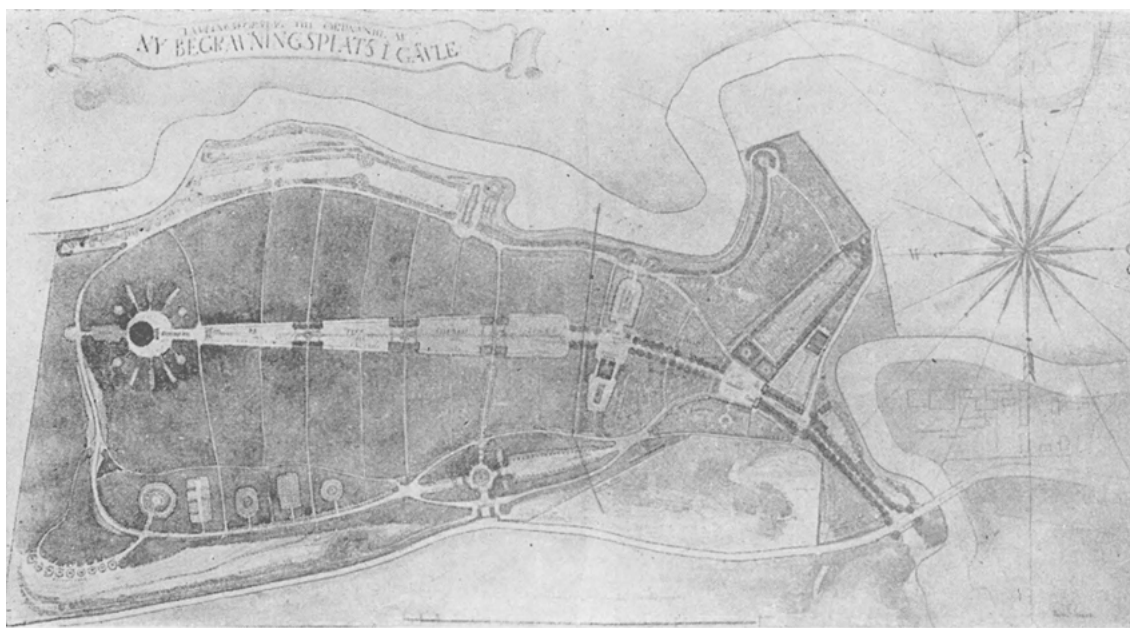
Sigurd Lewerentz blev snart en av de mest efterfrågade kyrkogårdsarkitekterna och de många uppdragen gav honom goda möjligheter att ytterligare fördjupa sina tankar rörande begravningar och kyrkogårdsestetik. Parallellt med arbetet med Östra kyrkogården i Malmö antog han uppdragen att utforma Ruds kyrkogård utanför Karlstad och Valdemarsviks begravningsplats. Vi ska här koncentrera oss på den senare. Den utvalda platsen för kyrkogården var ett långsträckt område i en sänka mellan två skogklädda höjder. Även här fanns fornlämningar från bronsåldern som redan från början skänkte kyrkogården en uråldrig historia; det var

en plats med lång tradition. Begravningskapellet på den ena höjden och minneslunden som fond mot den andra höjden famnar den arkitektoniskt ordnade sänkan med häckomgärdade gravkvarter genombruten av en lång allé. Tanken var att begravningsgästerna skulle samlas på begravningskapellets ovala förgård för att följa kistan in i det smyckade och av levande ljus upplysta kapellet. Vid vacker väderlek kunde begravningsakten äga rum vid den intilliggande ceremoniplatsen varvid officianten tänktes stå så att han var vänd mot kapellet. Till klockringning skulle så begravningsgästerna följa kistan genom den långa processionsvägen till den sista vilan vid graven.²⁶ Detta är ett mycket intressant exempel på hur arkitekten i detalj hade tänkt ut hur ritualerna kring begravningsakten skulle gå till och hur dessa känslomässigt och ceremoniellt skulle stödjas av kyrkogårdens utformning. Valdemarsviks kyrkogård utfördes i förenklad form i förhållande till Lewerentz ritning; ceremoniplatsen uteslöts till exempel. Det är oklart om det enbart var ekonomiska skäl som låg bakom förenklingarna, eller om det var så att man i församlingen bedömde att en ceremoniplats inte behövdes, eller enbart skulle utnyttjas av några få församlingsmedlemmar.

Under 1920-talet hölls ytterligare två arkitekttävlingar om kyrkogårdar. Den första ägde rum i Gävle 1922. I likhet med tävlingsprogrammet avseende Skogskyrkogården stipulerades att ett antal byggnader skulle uppföras, men även vägar av olika slag liksom en ceremoniplats samt naturligtvis gravkvarter. Det framhävdes också att det var angeläget att tillvarata platsens egen karaktär och förutsättningar och att de tävlande därför skulle föreslå så små förändringar i terrängen som möjligt samt att merparten av träden skulle bevaras.²⁷ Läget invid Gavleån var spektakulärt och inbjöd till vida utblickar över vattnet och bebyggelsen på motsatta sidan. I väster övergick det utvalda området omärkligt i ett skogsparti. Önskemålet från beställarnas sida var alltså en skogskyrkogård. Vad kunde man

FIGUR 4. I Ester Claessons och Harald Wadsjös bidrag till tävlingen om Skogskyrkogården för vilket de erhöll tredje pris ingick bland annat denna "Ehrenfriedhof" eller hederskyrkogård. Ritningen återgavs ursprungligen i *Kyrkogårdskonst. Täflingen om ordnande af Stockholms södra begravningsplats (1915)*. Reprofoto Jessica Lund/Kungl. biblioteket.

FIGUR 5. Volter Gahns och Gustaf Clasons vinnande bidrag i tävlingen om ny kyrkogård i Gävle 1922. Av ritningen framgår tydligt hur de avsåg att lägga en serie slutna gårdar eller stämmingsfulla rum i det omgivande skogspartiet. Ur Gunnar Wetterlings artikel "Idétävlan om ordnande av ny begravningsplats för Gävle", Byggmästaren. Reprofoto Jessica Lund/Kungl. biblioteket.

då åstadkomma utifrån dessa riktlinjer? Flera av tävlingsbidragen hade stora likheter med det vinnande bidraget till Skogskyrkogården, vilket till viss del beror på vad som angavs i tävlingsprogrammet, men också hänger samman med Skogskyrkogårdens inflytande. Därtill kommer att flera av de tävlande även medverkat i den förra tävlingen. Det finns också ett flertal gemensamma drag mellan bidragen, vilket naturligtvis också hänger samman med platsen som sådan. Ett genomgående drag för de tävlingsbidrag som avbildades i Gunnar Wetterlings artikel "Idétävlan om ordnande av ny begravningsplats för Gävle" är mer eller mindre arkitektoniskt hållna gårdar placerade antingen en och en eller i serier i den uppväxta barrskogen. Volter Gahn och Gustaf Clason hade till exempel i sitt vinnande förslag valt att lägga in en serie av öppna rektangulära gårdar som gläntor eller ljuspunkter i den glesare tallskogen. En del av dessa öppna gårdar utgjorde ceremoniplatser med eller utan direkt kontakt med begravningskapell. Processionsvägarna är dock inte lika framträdande, förmodligen beroende på önskemålet från beställarnas sida att göra så få ingrepp som möjligt i skogen.

Den andra tävlingen utlystes 1926 och gällde Kvibergs begravningsplats utanför Göteborg. Det

fanns uppenbarligen en rädsla att antalet tävlingsdeltagare skulle bli litet och tre arkitekter blev därför särskilt inbjudna att delta, nämligen Gunnar Asplund, Sigurd Lewerentz och Harald Wadsjö. Alla tre hade ju på olika sätt utmärkt sig inom området och kan därför ses som självklara i sammanhanget. När tävlingstiden gick ut hade endast nio förslag lämnats in, vilket kan jämföras med tävlingen i Gävle som hade lockat 38 tävlande. Även detta tävlingsprogram har stora likheter med det som hade upprättats för tävlingen om Skogskyrkogården. Bland annat betonades vikten av att ordna området utan att göra avkall på det konstnärliga och utan alltför stora ingrepp i terräng och landskapets säregenhet. Det ansågs särskilt viktigt att det skulle vara enkelt att orientera sig på begravningsplatsen.²⁸

I tävlingsförutsättningarna ingick att man skulle bereda plats för två ceremoniplatser för jordfästningar i det fria, en större på slättområdet och en mindre på åsen, alternativt i det övre skogsområdet. Vi ser hur man redan från början förutsatte att begravningsällskapen skulle vara olika stora och därigenom ha olika behov av utrymme, men också att flera begravingar skulle kunna äga rum samtidigt. Utanför gravkapellen och krematoriet

skulle ordnas plats för processioner och för vagnar. Erik Friberg framhöll i sin artikel om tävlingen att den utvalda platsen gav associationer ”till klassisk mark – till Siciliens högland, till bergens sluttning i Korint och Delfi eller kanske till tempeldalen i Figalica”. Det dramatiska landskapet med en långsträckt ås och en sluttning som en amfiteater krävde sin man eller kvinna för att fullt ut komma till sin rätt. Denna storslagenhet hade också välat problem för de tävlande. De tre prisbelönta förslagen hade utförts av Gunnar Asplund, Göteborgsarkitekterna Anna och Sten Branzell samt Sigurd Lewerentz.²⁹

Kvibergs kyrkogård är till ytan en av landets största, vilket ställde stora krav på vägar som skulle förbinda kapellen, ceremoniplatserna och gravkvarteren, men också möjliggöra transporter som inte inkräktade på begravingar och de sörjandes behov av integritet och lugn vid graven. För Gunnar Asplund som vann tävlingen blev det en långt utdragen process att utforma kyrkogården, och den invigdes efter många omarbetningar först 1935. Precis som han hävdade i sitt tävlingsbidrag blev det nödvändigt att ge kyrkogården en tydlig arkitektonisk form, vilket han bland annat åstadkom med hjälp av klippta häckar och hårt tuktade träd. Möjligen var det de många omarbetningarna och den långt utdragna tillkomsttiden som gjorde att Asplund aldrig riktigt lyckades förena platsens inneboende kraft med det rituella, alltså det som behövdes för att processioner och ceremonier skulle komma till sin rätt fullt ut. Kvibergs kyrkogård är trots detta ett av de mest framträdande exemplen på den kyrkogårdskultur som utvecklades och fann sin form under 1900-talets första decennier.

Kyrkogården som etablerad arkitektuppgift

Fördelarna med tävlingarna var många, beställarna kunde ställa upp önskemål som de sedan kunde få se flera olika lösningar på. Det stora flertalet kyrkogårdar tillkom emellertid som redan nämnts utan att föregås av någon arkitektävling. Lars Israel Wahlman är en känd kyrkoarkitekt med Engelbrektskyrkan i Stockholm som ett av sina främsta verk, men som kyrkogårdsarkitekt är han i dag i det närmaste bortglömd. Han hade emellertid ett betydligt inflytande, både i egenskap av juryman

vid tävlingar och som gestaltare av kyrkogårdar. Han var en av jurymännen vid tävlingen om Skogs kyrkogården och tillika en av flera rådgivande arkitekter under den långa tillkomsttiden. Han var för övrigt den enda som deltog som juryman i de fyra arkitektävlingar om kyrkogårdar som hölls under 1910- och 1920-talen.

Även Wahlman var väl insatt i de nya strömningarna inom kyrkogårdskonsten. Han hade besökt Tyskland flera gånger och då även sökt information och litteratur om just begravningsplatser. Samtidigt som tävlingen om Skogskyrkogården pågick utarbetade han ett förslag till en skogskyrkogård för det då unga samhället Djursholm, vilket han presenterade vid ett föredrag i Djursholm i april 1915. Av de bilder han förevisade under sitt föredrag återgav flera just tyska begravningsplatser.³⁰ Wahlman utgick från att så mycket som möjligt av den existerande vegetationen skulle behållas och utnyttjas i kompositionen. Huruvida partier skulle användas för urngravar, jordgravar eller park var helt avhängigt jordkvaliteten. Men samtidigt som Wahlman ansåg att vissa partier var lämpligare som park än för gravar underströk han att en kyrkogård inte fick se ut just som en park med gravarna undanstuckna i grönskan.³¹ Detta var också en kritik som riktades mot flera av tävlingsförslagen till Malmö Östra begravningsplats. Därutöver planerade han för ett vägnät och platsbildningar som skulle understryka det ceremoniella och rituella kring begravingarna. En del av detta handlade helt konkret om hur man skulle förflytta sig genom kyrkogården, till exempel från entrén till urnlund, krematorium/begravningskapell och så vidare. Att uppväxta träd som tallar och ekar skulle sparas utslöt inte att vissa delar av kyrkogården borde få en utpräglad monumentalitet, vilket han i hög utsträckning avsåg att skapa med hjälp av vegetationen, som formklippta ekhäckar.³² Wahlmans förslag till Djursholms begravningsplats utfördes i starkt förenklat skick och har senare vidareutvecklats av Sven A. Hermelin och Inger Wedborn.

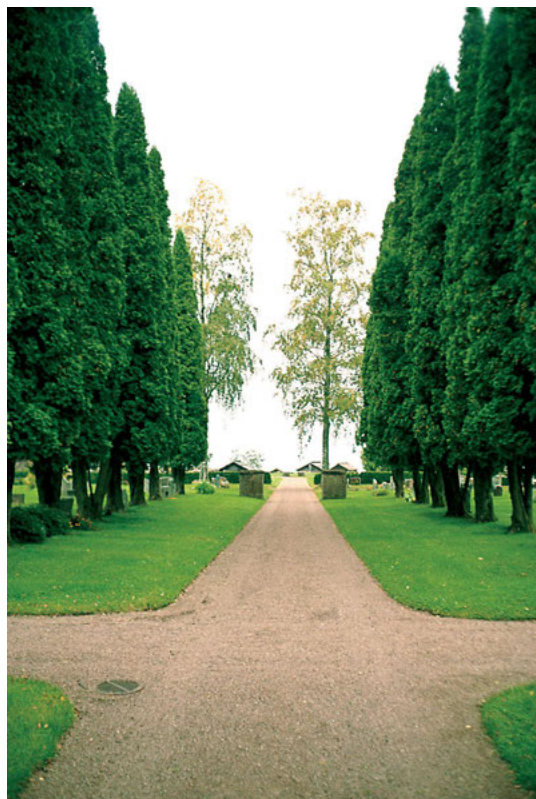
I ett par av de kyrkogårdar Wahlman under 1920-talet ritade i Dalarna kan man se att han tog upp och vidareutvecklade flera av de teman som finns i Djursholms begravningsplats. Vid arbetet med utvidgningen av Rättviks kyrkogård i början av 1920-talet var förflyttningen genom begravningsplatsen en väsentlig del i kompositionen. Den nya kyrko-

gården placerades strax intill kyrkan och den äldre kyrkogården, på ett öppet område utan någon befintlig vegetation som kunde ingå i kompositionen. Begravningsståget med kistan skulle kunna göra en värdig entré och på ett högtidligt vis nå kyrkan, ceremoniplatsen eller ett planerat men aldrig uppfört begravningskapell. Däremot var inte tanken att likvagnar eller begravningsföljen skulle köra in på begravningsplatsen, utan alla vagnar skulle stanna vid ingången. Processionsvägen för från entrén genom gravkvarteren till ceremoniplatsen i fonden av kyrkogården.³³ Ceremoniplatsen för begravingar i det fria med den uppmurade katafalken förlades till en del av kyrkogården som var olämplig för grävda gravar, samtidigt är det kanske kyrkogårdens vackraste punkt med vid utsikt över Siljan. Detta är en av få ceremoniplatser som inte har en cirkulär form. Den är snarare upplöst och mjuk i konturerna. Wahlmans tankar om allas likhet inför döden och fördelen med modesta gravmonument

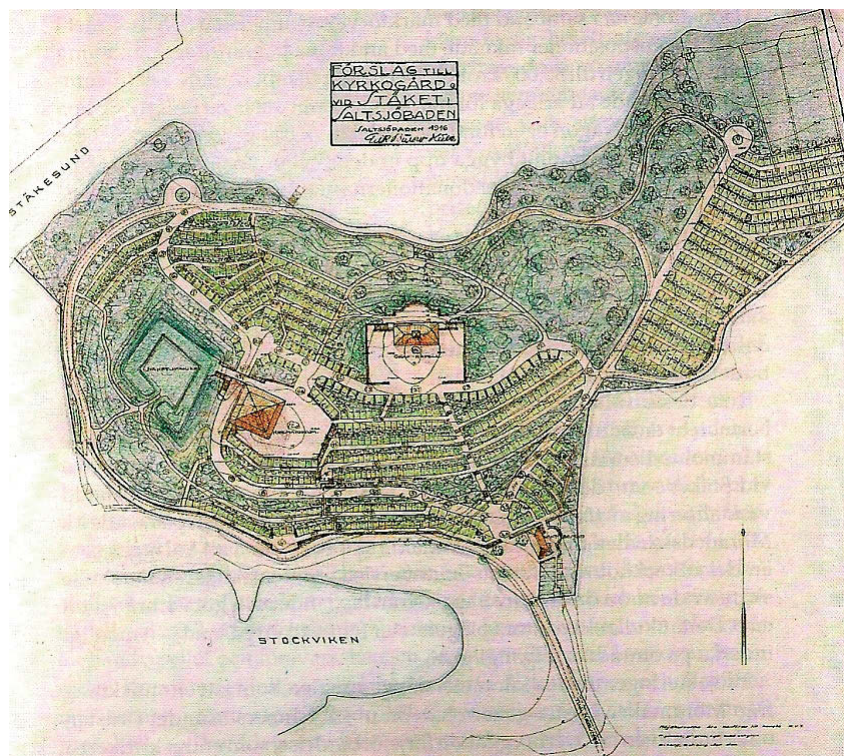
kommer här till uttryck genom att gravarna på ömse sidor om processionsvägen lades i öppna gräsytor och försågs med enkla träkors. Gravarna skulle alltså underordna sig processionsvägen och ceremoniplatsen. Rörelsen från entrén genom kyrkogården fram till ceremoniplatsen är tydligare här än i Djursholm, mycket beroende på de förutsättningar platsen själv hade att erbjuda. I Djursholm var ju Wahlmans utgångspunkt att bevara så mycket som möjligt av den befintliga växtligheten, bland annat i naturvårdande syfte.

Begravningsplatsen i Grängesberg – som tillkom parallellt med den i Rättvik – var den enda Wahlman utformade helt från grunden. Det valda området var av ett helt annat slag än i Rättvik. Här fanns rikligt med uppväxta träd att ta tillvara, liksom höjdskillnader som kunde utnyttjas i kompositionen. Begravningsplatsen kan bäst beskrivas som en skogskyrkogård i kombination med en stram arkitektonisk konstruktion, det vill säga där

FIGUR 6-7. Parti av Lars Israel Wahlmans utvidgning av Rättviks kyrkogård. Den vänstra bilden visar en av de björkkantade infartsvägarna. Björkarna ger kyrkogården en ljus och hoppningivande stämning samtidigt som de anknyter till tankarna om Dalarna som ett svenskt ideal. Den högra bilden visar processionsvägen med ceremoniplatsen och den uppmurade katafalken i fonden. Den fria sikten genom processionsvägen gör att kyrkogården visuellt knyts samman med Siljan. FOTO: Catharina Nolin 2001.

FIGUR 8–9. Den övre bilden visar Erik Bülow-Hübes första ritning till Skogsö kyrkogård i Saltsjöbaden utförd 1916. Här syns tydligt den trevägsklyka som tänktes bilda stomme i kyrkogården, men också att vissa gravpartier skulle bli stramt arkitektoniska medan andra skulle bli som små skogskyrkogårdar. Av den undre bilden framgår hur kapellet integrerades i skogspartiet. FOTO: Catharina Nolin 2005.

det inte fanns någon vegetation att utgå ifrån var lösningen att bygga formen så att den kontrasterade mot naturens egen form. Stramt arkitektoniskt formade trädgårdar med uppbyggda murar, symmetriskt anlagda gångar och kvarter samt klippta häckar var också vanliga i början av 1900-talet. I likhet med Rättvikskyrkogården är entrén och för-

flyttningen igenom begravningsplatsen en väsentlig del i kompositionen. Huvudvägen, i form av en allé i öst–västlig riktning, skulle leda fram till en öppen plats framför ett större begravningskapell. Norr om kapellet föreslog han en honnörsgård för friluftsbegravningar eller andra ceremonier i samband med begravnin-³⁴ Honnörsgårdens märkliga place-

ring bakom kapellet grundar sig på praktiska skäl; det ringa jorddjupet gjorde att marken inte kunde användas till jordgravar. En delvis trädplanterad processionsväg leder från begravningskapellet och ut i begravningsplatsen. Liksom i Rättvik är den omgiven av öppna partier för ensamgravar. Gestaltningen av Grängesbergs begravningsplats med honnörsgård och processionsväg i anslutning till ett begravningskapell anknyter mycket tydligt till tidens strävan efter förnyelse av begravingar, med friluftsbegravingar utan direkt anknytning till söndagens högmässa.

En mindre uppmärksammas kyrkogård från ungefär samma tid som de ovan presenterade är Skogsö kyrkogård i Saltsjöbaden som skapades av

FIGUR IO. (ovan) Välbevarat parti av Ester Claessons utvidgning av Solna kyrkogård från 1920-talet. Foto Catharina Nolin 2006.

FIGUR II. (t.h.) Mittallén i Ester Claessons utvidgning av Solna kyrkogård. Enligt trädgårdsarkitektens ursprungliga planer skulle allén leda till ett begravningskapell, men detta uteslöts ur beställningen. FOTO: Catharina Nolin 2006.

Erik Bülow-Hübe. I dag är Bülow-Hübe förmodligen mest känd för den för sin tid helt nydanande Pildammsparken i Malmö. Men innan han kom till Malmö var han under knappt tio år, 1913–1921, chef för fastighetsbolaget Stockholm-Saltsjön i Saltsjöbaden. I hans arbetsuppgifter ingick främst att stycka tomter samt att rita villor med tillhörande trädgårdar. Under denna tid fick han alltså även i uppdrag att rita Skogsö kyrkogård med kapell och krematorium. Därutöver har det inte gått att finna några uppgifter om specifika önskemål från beställarna när det gäller terräng, vägar med mera. Krematoriet föll av kostnadsskäl snart bort från beställningen, men kyrkogården och kapellet utfördes under åren 1916 till 1920. Liksom så många andra av tidens kyrkogårdar är Skogsö kyrkogård utformad som en skogskyrkogård, men med inslag av en tydlig arkitektonisk form. I det första förslaget från 1916 är de nybarocka inslagen framträdande, bland annat i form av en *patte d'oise*, eller en trevägsklyka, som från entréplatsen leder fram till kyrkogårdens tre viktigaste punkter: kapellet, krematoriet och gravkvarteren. Här var tanken att begravningsprocessionen skulle kunna köra längs kyrkogårdens östra huvudväg och ända fram till kapellplatsen öster om kapellet.³⁵ Vi ser här alltså hur ankomsten till begravningsplatsen som sådan har ändrat karaktär, från att man färdades till fots till att anlända i bil. Referenserna till barockens arkitektur är som Liisa Wihman visat tydliga. Detta tema tog han senare upp i Pildammsparken i Malmö. Bülow-Hübe har inte skrivit något om hur han såg på begravningsplatser i stort eller de ceremonier som omgärdade begravingarna, men även han bör ha varit väl insatt i de tyska förhållandena. Också här ser man de cirkulära mötesplatserna som var så vanliga i tidens stadsplanering. I den fastställda ritningen från 1918 har det strama vägnätet tonats ned något, men det består fortfarande av tre vägar som leder ut till kyrkogårdens olika delar.

Huruvida Ester Claessons och Harald Wadsjös framgångsrika medverkan i tävlingen om Skogskyrkogården ledde vidare till fler samarbeten är oklart. Harald Wadsjö blev i alla fall en av de flitigast anlätade kyrkogårdsarkitekterna. Vid Jubileumsutställningen i Göteborg 1923 presenterade han inte mindre än åtta kyrkogårdsprojekt, förutom en mönstergravplats och förslag till gravårdstyper.³⁶ Även Ester Claesson medverkade med ett kyrko-

gårdsprojekt, möjligen hennes enda, en utvidgning av Solna kyrkogård som genomfördes i början av 1920-talet. Här finns ingenting av den storslagenhet och dramatik som var så framträdande i bidraget till tävlingen om Skogskyrkogården. Men så handlade det dels om ett så mycket mindre område, dels om att anpassa utvidgningen till de äldre delarna och till kyrkan. Ester Claesson hade utarbetat förslaget med tanke på att kyrkan fortfarande skulle vara det dominerande i anläggningen. Detta löste hon genom att anlägga en lång mittallé i östlig-västlig riktning där kyrktornet bildade fond i väster och slutpunkten i öster utgjordes av ett mindre begravningskapell med en öppen plan framför. I praktiken var det dock inte kyrkan som utgjorde fond i väster, utan kaplansgården, den nuvarande pastorsexpeditionen. Vid kyrkogårdens östra gräns skulle några högväxta träd bilda fond och därmed stänga utsikten till de byggnader som låg utanför kyrkogården.³⁷ Anslutningen till den äldre delen var alltså en väsentlig del i gestaltningen. Den nya delen hade tidigare brukats som åker och med undantag för några almar fanns här ingen vegetation som kunde utnyttjas i gestaltningen. Begravningskapellet – som aldrig uppfördes – skulle alltså ha blivit centrum för planteringen. Av Ester Claessons utvidgning av kyrkogården kan man än idag se ett mer eller mindre intakt bevarat parti. Det ligger dikt intill pastorsexpeditionen vilket gör att denna del inte enbart kan ses som typisk för det tidiga 1900-talets kyrkogårdar, utan även ger associationer till den tidens villaträdgårdar.

Avslutning

Som vi har sett var det några få personer som låg bakom de nya idéer som ledde till förändringar av de svenska begravningsplatserna, inte enbart vad det gällde önskan att införa kremeringar, utan också på det estetiska planet. Förändringsförslagen kom främst från arkitekter, inte någon av de i artikeln refererade texterna har skrivits av präster eller andra verksamma inom kyrkan. Inför denna artikel har jag dock inte haft möjlighet att undersöka i vilken utsträckning präster hade betydelse på ett lokalt plan. Frågan är då vilka förutsättningar det fanns för att förslagen till förändringar skulle få genomslag. Enskilda individer hade stor betydelse för förändringar och spridande av nya ideal; de

regionala skillnaderna torde ha varit påtagliga, särskilt mellan stad och landsbygd. Viljan att förändra kyrkogårdarna bottnade också dels i ett missnöje med det existerande tillståndet, dels i ett intresse för äldre kyrkogårdskultur och trädgårdskonst. Oavsett hur de nya kyrkogårdarna utformades, som skogskyrkogårdar eller som strama arkitektoniska kompositioner, eller kanske som en blandning av dessa båda, kan man konstatera att begravningsarnas ceremonier var en viktig del i gestaltningen.

I tidigare forskning har de nya kyrkogårdarnas inrättande i hög grad kopplats till viljan att införa kremering. Det står dock helt klart att nya ideal och ceremonier i anslutning till begravningsarna slog igenom i full skala även utan krematorier. Trots att så många olika arkitekter deltog i arkitektävlingarna och att de kanske utformade endast ett fåtal kyrkogårdar var ser man många gemensamma drag, möjligen beroende på vad som angavs i tävlingsprogrammen. Just ceremoniplatser och processionsvägar var ett par av de återkommande inslagen. Det är anmärkningsvärt hur dessa så fort utvecklade en eller ett par olika former som sedan användes med variation, trots att dessa knappast diskuterades i de många texter om kyrkogårdar som publicerades under 1910- och 1920-talen eller närmare utvecklades i till exempel tävlingsprogrammen.

En berättigad fråga är hur dessa nya kyrkogårdar togs emot av anhöriga, begravningsgäster och kyrkans folk. Var det självklart att hålla en friluftsbegravning för en avliden familjemedlem? Och var begravningsgästerna så många att man kunde fylla

en stor ceremoniplats? Det nordiska oberäkneliga klimatet måste också ha gjort att friluftsbegravningar endast var aktuella under en del av året.

Det står helt klart att kyrkogårdskonsten under 1900-talets första decennier i tidigare forskning ofta har studerats ur ett snävt arkitekturhistoriskt perspektiv utan att också göra jämförelser med utvecklingen inom trädgårdskonsten i stort. En sådan jämförelse tydliggör de stora likheterna mellan tidens kyrkogårdar och parker och trädgårdar. Detta gäller inte minst skogskyrkogårdarna och tidens naturparker vilka bjuder på många paralleller vad det gäller både bakomliggande idéer och utförande. En av dessa likheter gäller just "friluft", tidens parker erbjöd en rikedom av aktiviteter som kunde utföras under årets skiftande årstider, som skid- och skridskoåkning vintertid och lek- och idrott liksom cykling sommartid. Därtill kommer Friluftsrådets och andra samtida organisationers uppmaning till ett aktivt friluftsliv. Att utveckla dessa paralleller får emellertid bli föremål för en annan artikel.

Catharina Nolin är fil. dr i konstvetenskap och verksam som forskare och lärare vid Konstvetenskapliga institutionen, Stockholms universitet. Hon är i sin forskning specialiserad på 1800-talets och det tidiga 1900-talets parker och trädgårdar.

catharina.nolin@arthistory.su.se

Noter

1. Till den viktigaste forskningen om kyrkogårdar och begravningsväsendet i Sverige hör följande: Ulf G Johnsson: "De första svenska krematorierna och deras förutsättningar", *Konsthistorisk tidskrift* 1964; Caroline Constant: *The Woodland Cemetery: Toward a Spiritual Landscape* (1994); Bengt O.H. Johansson: *Tallum. Gunnar Asplunds och Sigurd Lewerentz skogskyrkogård i Stockholm* (1996); Emilie Karlsmo: *Rum för avsked. Begravningskapellets arkitektur och konstnärliga utsmyckning i 1900-talets Sverige* (2005).
2. Sammanslutningen hette vid grundandet Likbränningsföreningen i Stockholm. Året därpå ändrades namnet till Svenska Likbränningsföreningen och från samma år trycktes föreningens meddelanden. Sammanslutningen ändrade på nytt namn till Svenska Eldbegängelseföreningen 1917 och heter sedan 1983 Sveriges kyrkogårds- och krematorieförbund.
3. Stubelius 1914, s. 4.
4. För mer om Pipers begravningsplatser, se Olausson 1993, s. 344–345.
5. För mer om så kallade naturparker och den nya typ av offentliga parker som växte fram kring år 1900, se Nolin 1999, s. 100–102 och s. 211–249.
6. För Friedhof Ohlsdorf, se Schoenfeld 2000 och www.friedhof-hamburg.de/ohlsdorf/chronik.htm, för Münchener Waldfriedhof, se Grässel 1913 och Wolf 1928.
7. Grässels skrift utkom 1910. En andra upplaga kom 1911 och en tredje utökad och omarbetad 1913. Jag har haft tillgång till den tredje upplagan. Se också Constant 1994, s. 26.
8. Schlyter 1912, s. 203–214.

9. Constant 1994, s. 19–20.
10. Stubelius 1914, s. 5.
11. Stubelius 1914, s. 10.
12. Améen 1917, s. 10.
13. Lind 1917, s. 79.
14. *Katalog. Internationella stadsbyggnadsutställningen. Nordiska avdelningen: Danmark, Finland, Norge, Sverige. Jubileumsutställningen i Göteborg 1923*, s. 360–372.
15. Karlsmo 2005, s. 49ff.
16. Karlsmo 2005, s. 53ff.
17. Karlsmo 2005, s. 58ff.
18. Karlsmo visar att det också fanns en motreaktion mot överdåd i samband med begravningar. Under 1930-talet t. ex. förekom det att jurister i Malmö önskade en begravning "i enskildhet", alltså en mindre begravning, Karlsmo s. 61f.
19. Ett sådant exempel är den likbil Wahlman ritade.
20. Wadsjö 1927, s. 45.
21. Tävlingsarna som berörs längre fram i artikeln gällde Skogskyrkogården i Stockholm 1914, Östra begravningsplatsen i Malmö 1916, en ny begravningsplats i Gävle 1922 och Kvibergs kyrkogård i Göteborg 1926.
22. *Program till idétävlan angående ordnandet av ett för utvidgning av Stockholms Södra begravningsplats avsett område*, 1914, s. 3.
23. Flera av Wadsjös och Claessons tävlingsritningar är avbildade i *Kyrkogårdskonst. Täflingen om ordnande af Stockholms Södra begravningsplats* (särtryck ur *Arkitektur och dekorativ konst* 1915).
24. Tävlingsförslagen är avbildade i *Kyrkogårdskonst. Täflingen om ordnande af Stockholms Södra begravningsplats* (särtryck ur *Arkitektur och dekorativ konst* 1915) s. 10.
25. "Kyrkogårdstäflingen i Malmö", *Sydsvenska Dagbladet Snällposten* 23 september 1916.
26. Ahlin 1985, s. 76.
27. Uppgifterna ur tävlingsprogrammet kommer från Gunnar Wetterlings artikel "Idétävlan om ordnande av ny begravningsplats för Gävle" i *Byggmästaren* 1922, s. 97–105.
28. *Program för idétävlan om ordnande till begravningsplats av ett område å Kviberg i Göteborg* 1926, s. 3.
29. Erik Friberger: "Den nya begravningsplatsen i Göteborg. Idétävlan", *Byggmästaren* 1927, s. 41–45.
30. NMA, konstnärarkivet, biograficasamlingen, Lars Israel Wahlmans samling vol. 31, "Om begravningsplatser". Både hans förslag till hur begravningsplatsen skulle ordnas och hans föredrag refererades utförligt i artikeln "Hur Djursholms begravningsplats skall ordnas" i *Djursholms tidning* 16 april 1915.
31. NMA, konstnärarkivet, biograficasamlingen, Lars Israel Wahlmans samling vol. 31, "Om begravningsplatser".
32. "Hur Djursholms begravningsplats skall ordnas", *Djursholms tidning* 16 april 1915.
33. NMA, konstnärarkivet, biograficasamlingen, L.I. Wahlmans samling, vol. 3, L.I. Wahlman: "Beskrivning rörande ny begravningsplats i Rättvik" (1921) respektive ATA, Ämbetsarkivet, de topografiska dossiererna, Rättviks kyrka, L.I. Wahlman "Beskrivning till utvidgning av kyrkogården i Rättvik" (1922).
34. ATA, Ämbetsarkivet, de topografiska dossiererna, Grängesberg, L.I. Wahlman: "Beskrivning till ny begravningsplats i Grängesberg" (1921).
35. Wihman 2005, s. 14.
36. *Katalog. Internationella stadsbyggnadsutställningen. Nordiska avdelningen: Danmark, Finland, Norge, Sverige. Jubileumsutställningen i Göteborg 1923*, s. 368–369.
37. *Katalog. Internationella stadsbyggnadsutställningen. Nordiska avdelningen: Danmark, Finland, Norge, Sverige. Jubileumsutställningen i Göteborg 1923*, s. 362.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

- Nationalmuseum, arkivet (NMA)
 Konstnärarkivet, Biograficasamlingen
 Lars Israel Wahlmans samling
- Antikvarisk-topografiska arkivet (ATA)
 Ämbetsarkivet, de topografiska dossiererna
 Ritningar och handlingar rörande kyrkor och begravningsplatser

Tryckta källor och litteratur

- Ahlin, Janne, 1985, *Sigurd Lewerentz. Arkitekt*.
- Améen, Gustaf, 1917, "Begravningsplatserns ordnande", *Svenska kommunaltekniska föreningens handlingar* 15 (s. 1–18).
- Constant, Caroline, 1994, *The Woodland Cemetery: Toward a Spiritual Landscape*.
- Friberger, Erik, 1927, "Den nya begravningsplatsen i Göteborg. Idétävlan", *Byggmästaren* (s. 41–45).
- Grässel, Hans, 1913, *Über Friedhofanlagen und Grabdenkmale* (3:e och omarbetade uppl.).
- "Hur Djursholms begravningsplats skall ordnas", 1915, *Djursholms tidning*.
- Karlsmo, Emilie, 2005, *Rum för avsked. Begravningskapel-*

lets arkitektur och konstnärliga utsmyckning i 1900-talets Sverige (diss.).

- Katalog. Internationella stadsbyggnadsutställningen. Nordiska avdelningen: Danmark, Finland, Norge, Sverige. Jubileumsutställningen i Göteborg 1923*, 1923.
- "Kyrkogårdstäflingen i Malmö", 1916, *Sydsvenska Dagbladet Snällposten*.
- Linder, Erik, 1917, "Kyrkogårdskonstens renässans", *Svenska stadsförbundets tidskrift* (s. 75–79).
- Olausson, Magnus, 1993, *Den engelska parken i Sverige under gustaviansk tid* (diss.).
- Nolin, Catharina, 1999, *Till stadsbornas nytta och förlustande. Den offentliga parken i Sverige under 1800-talet* (diss.).
- Program för idétävlan om ordnande till begravningsplats av ett område å Kviberg i Göteborg*, 1926.
- Program till idétävlan angående ordnandet av ett för utvidgning av Stockholms Södra begravningsplats avsett område*, 1914.
- Kyrkogårdskonst. Täflingen om ordnande af Stockholms södra begravningsplats*, 1915. Särtryck ur *Arkitektur och dekorativ konst* häfte 5 och 6.
- Schlyter, Gustav, 1912, "Våra kyrkogårdars ersättning med kommunala krematorier. En aktuell kommunalpolitisk fråga", *Svenska Stadsförbundets tidskrift* (s. 203–214).

Schoenfeld, Helmut, 2000, *Der Friedhof Ohlsdorf*.

Stubelius, Torsten, 1914, *Kyrkogårdskonst*. Särtryck ur *Arkitektur och dekorativ konst* häfte 3.

Wadsjö, Harald, 1927, "Kyrkogårdskultur", *Lustgården* (s. 33–50).

Wetterling, Gunnar, 1922, "Idétävlan om ordnande av ny begravningsplats för Gävle", *Byggmästaren* (s. 97–105).

Wihman, Liisa, 2005, *Nybarock i naturparken. Några teman i Erik Bülow-Hübes verk sett genom Skogsö kyrkogård och kapell*. D-uppsats, Konstvetenskapliga institutionen, Stockholms universitet.

Wolf, Georg Jak., 1928, *Münchener Waldfriedhof*.

Cemetery aesthetic and ceremonies

By *Catharina Nolin*

Summary

The aesthetic and use of Swedish burial grounds were a widely publicised topic in early 20th century Sweden. The present article discusses some of the issues, tendencies and proposals for change which led to a renewal of cemetery art. Among other things the article deals with ways in which architects and debaters felt that burial grounds could be made aesthetically appealing and at the same time adapted to funeral ceremonies, and it also considers the way in which they related to history. The cemeteries fashioned by the tastes of the 19th century were dismissed as unsightly and disorganised, places which without exception could be made better and lovelier. Urban expansion also meant a rise in the number of funerals and necessitated the designation of increasing areas of land for burial places. One aspect discussed is the change of thinking about funerals and the introduction of new rituals, which engendered a need for processional routes, ceremonial places and

gardens of remembrance. Architect competitions for burial grounds were major incentives for bringing about changes. In addition to the competition for Skogskyrkogården (the Woodland Cemetery) and its great importance for the creation of other cemeteries, this article considers the competitions organised in Sweden during the 1910s and 1920s. Most cemeteries, however, were designed by architects specially chosen for the purpose. Some of these now relatively unknown places are presented. Renewers of cemetery design included several leading architects, such as Gunnar Asplund and Sigurd Lewerentz, who became very widely known because of the Stockholm Woodland Cemetery, but also including Lars Israel Wahlman, Harald Wadsjö and Erik Bülow-Hübe, as well as the garden architect Ester Claesson. The relation between cemetery design and the contemporary public parks is another aspect considered.